

FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU

RADOVI

KNJIGA XVII/3

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

Ova knjiga *Radova* posvećena je
prof. dr. Ibrahimu Karabegoviću (1931-2011)

SARAJEVO
2014

RADOVI

Filozofskog fakulteta u Sarajevu

(Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)

Knjiga XVII/3

2014.

Ova knjiga *Radova* posvećena je **prof. dr. Ibrahimu Karabegoviću** (1931-2011)

REDAKCIONI ODBOR

Salih Fočo, Dubravko Lovrenović, Pejo Ćošković, Zijad Šehić, Vesna Mušeta-Aščerić, Husnija Kamberović, Salmedin Mesihović, Senadin Musabegović, Asja Mandić, Aida Abadžić-Hodžić, Mirza Hasan Ćeman, Snježana Vasilj

REDAKCIJA

Enes Pelidija, Esad Kurtović, Edin Radušić, Aladin Husić,
Amila Kasumović, Fahd Kasumović, Amra Šaćić, Adnan Kaljanac,
Haris Dervišević, Andrea Baotić, Amir Duranović, Emir O. Filipović

SEKRETAR REDAKCIJE

Emir O. Filipović

UREDNIK

Esad Kurtović

Naučna gledišta u pojedinim priložima odraz su stavova autora,
a ne nužno i Redakcije časopisa.

*Ovaj broj Radova dio je izdavačke aktivnosti
Filozofskog fakulteta u Sarajevu planirane za 2013. godinu.*

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)
94(497.6 Prijedor)“1992“
341.311(497.6 Prijedor)”1992”

AMIR KLIKO

Prilog proučavanju stradanja Bošnjaka i Hrvata Prijedora 1992.

Apstrakt: Velikosrpska agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. obilježena je teškim stradanjem nestrpskog stanovništva, odnosno, genocidom. Intenzitet i metode njegovog provođenja ovisile su o demografskoj slici na terenu, odnosno, srpskim planovima naspram moguće podjele Bosne i Hercegovine po nacionalnom kriteriju. Mogućnost realizacije ovisila je o organizaciji i snazi agresora, ali i branitelja. Bosanska krajina znakovit je primjer srpskog genocida nad Bošnjacima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Autor na primjeru Prijedora prezentira svoje rezultate istraživanja stradanja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva dokazujući nasilno stvaranje dugoročne srpske prevlasti kroz genocidom izazvane demografske promjene.

Ključne riječi: Agresija, odbrana, genocid, logori, izbjeglice.

Abstract: The Serbian aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, was marked with heavy sufferings of the non-Serb population, i.e. with genocide. The intensity and methods of its implementation depended on the demographic image on the field, that is to say on Serb plans towards the possible division of Bosnia and Herzegovina according to the national criterion. The possibility of realization depended on the organization and strength of the aggressor, but also of the defenders. The Bosnian Frontier region (Bosanska Krajina) is a significant example of the Serb genocide committed against Bosniaks and Croats in Bosnia and Herzegovina. On the example of Prijedor, the author presents his results in research of sufferings of the Bosniak and Croat population and proves the violent creation of the long term Serb predominance and demographic changes caused by genocide.

Key words: Aggression, defense, genocide, camps, refugees.

Četiri od šest republika Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) izabrale su do kraja zime 1992. državnu nezavisnost kao svoj budući put, što je ujedno značilo i raspad zajedničke države. Među njima je bila i Bosna i Hercegovina.¹

¹ Zijad Šehić, *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna. Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovini (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013, 63-74, 105-114.

S tim stanjem srpski nacionalisti se nisu mogli pomiriti i odlučili su iskoristiti svoje tadašnje prednosti u odnosu na zagovornike bosanskohercegovačke nezavisnosti, njene teritorijalne cjelovitosti i ravnopravnosti naroda. Te prednosti očitovale se u argumentu vojnički jačeg, ali i neadekvatne međunarodne uloge u procesu disolucije Jugoslavije. Imajući glavninu osebujnog arsenala opreme i materijalno-tehničkih sredstava Jugoslovenske narodne armije (JNA), raspolažući većinom njenih obučanih i školovanih kadrova, mobiliziranih, i na hrvatskom ratištu prekaljenih, jedinica te armije, a prethodno razoružavši Teritorijalnu odbranu Bosne i Hercegovine (TOBiH), čiji veći dio oružja su uzeli sebi, i oslanjajući se na primarnu zauzetost međunarodne zajednice u očekivanju posljedica raspada SSSR i njeno sekundarno bavljenje posljedicama raspada SFRJ, Srbi su se odlučili na vojničko rješenje.² Međutim, ono dugoročno nije značilo mnogo ukoliko se ne promijeni i demografsko stanje na terenu u njihovu korist. Radi toga je velikosrpska agresija obilježena strašnim nasiljem nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom, odnosno, genocidom. Agresija JNA i drugih srpskih snaga počela je s prvim danima aprila 1992. borbenim dejstvima u istočnoj Bosni, Posavini i napadom na glavni grad Republike.

Situacija u kojoj se našla Bosanska krajina u proljeće 1992. bila je krajnje teška za njenu odbranu od velikosrpske agresije. Na njenim sjevernim i zapadnim rubovima, što su ujedno i državne granice Bosne i Hercegovine, još od jeseni 1991. bile su formirane paradržavne teritorije pobunjenih hrvatskih Srba tako da je bilo nemoguće povezivanje sa slobodnom hrvatskom teritorijom što bi, vjerovatno u značajnoj mjeri, pomoglo snagama odbrane. Osim toga, JNA je izvodila agresiju na Hrvatsku iz Bosanske krajine³ zbog čega su odbrambene mogućnosti legitimnih organa bosanskohercegovačke vlasti na tom području još više umanjene, pa čak i onemogućene na većem dijelu teritorije, radi velike koncentracije jedinica i tehnike JNA, ali i njene strateške vezanosti za Bosansku krajinu, kako zbog budućih borbenih dejstava na bosanskohercegovačkoj teritoriji tako i radi ovladavanja hrvatskom teritorijom u korist Srba. Nakon povlačenja iz Hrvatske značajan dio snaga JNA se koncentrirao u Bosanskoj krajini što je uvelike povećalo i onako bogat arsenal i brojno stanje

² Višegodišnje slabljenje TOBiH, s namjerom urušavanja odbrambene snage republičke vlade, planski je provodila JNA preko Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (SSNO) i uz pomoć svojih kadrova u vrhu komandne strukture Teritorijalne odbrane (TO), prvenstveno onih srpske nacionalnosti. U periodu 1986-1992. intenzivno i konstantno je vršena reorganizacija TO čime je smanjivan broj njenih pripadnika. Vrhunac njene destrukcije desio se u maju 1990. kada joj je JNA oduzela naoružanje. Ovim procesom rastakanja TO u svrhu olakšanja JNA u njenoj terenskoj provedbi velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu naučno se bavio Mesud Šadinlija čiji rezultati istraživanja na tu temu su objavljeni u knjizi *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992.*

³ Mesud Šadinlija, *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986-1992*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2013, 212.

ljudstva te vojske u tom području.⁴ U bosanskokrajiškim općinama u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo (Drvar, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Glamoč, Šipovo, Mrkonjić Grad, Skender Vakuf, Čelinac, Banja Luka, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica i Bosanski Novi) JNA i druge srpske snage imale su potpunu kontrolu teritorije od jeseni 1991. i na taj način su u proljeće naredne godine lahko odsjele Bosansku krajinu od drugih dijelova Bosne i Hercegovine.⁵

Najkritičnija situacija bila je u Bosanskoj Krupi, Ključu, Sanskom Mostu i Prijedoru. Te općine, zbog izraženo visokog procenta bošnjačkog stanovništva, srpske vlasti nisu mogle preuzeti (Bosanska Krupa i Prijedor) ili dugoročno zadržati (Sanski Most i Ključ) na način na koji su to mogle i uradile s općinama u kojima su Srbi bili apsolutna većina.⁶ Prema "Kutiljerovom planu" iz marta 1992. godine Bosna i Hercegovina je trebala biti podijeljena u *tri konstitutivne jedinice zasnovane na nacionalnom principu i uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i drugih kriterija, u postojećim granicama*. Time je nastala ozbiljna mogućnost podjele zemlje po nacionalnom kriteriju što će agresoru biti signal da otpočne agresiju i vojnim putem promijeni

⁴ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, 15-21; Šadinlija, *Teritorijalna odbrana...*, 212, 216, 228.

⁵ Od aprila 1991. godine Srpska demokratska stranka (SDS) je počela udruživati u *Zajednice opština* one općine u kojima je pobijedila na izborima 1990. Krajem ljeta 1991. godine *Zajednice opština* su prerasle u *Srpske autonomne oblasti (SAO)* i *Autonomnu regiju (AR) Krajina*. Općine tih *oblasti* i *AR Krajine* preimenovane su u *Srpske opštine*, a one su se dijelile na manje teritorijalne jedinice, *Srpske mjesne zajednice*. U općinama u kojima SDS nije dobio vlast na izborima, izdvajani su dijelovi općina nastanjeni srpskim stanovništvom i proglašavani, također, *Srpskim opštinama*. U svim *Srpskim opštinama* formirane su jedinice *TO* koje su naoružanje dobile od JNA. Na osnovu rezultata protustavnog plebiscita, održanog početkom novembra 1991. godine, SDS je pokušao legalizirati svoje dotadašnje postupke proglašavajući 9. januara 1992. paradržavnu tvorevinu *Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu (SrR BiH)*. U *Srpskim mjesnim zajednicama, opštinama, oblastima* i *AR Krajina* vlast su vršili *Krizni štabovi*. Na nivou SrR BiH formirane su sve paralelne strukture vlasti. Od aprila 1992. u toj paradržavini, nekadašnji Centri službi bezbjednosti (CSB) i Stanice javne bezbjednosti (SJB) Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) prešli su u službu srpskih vlasti čime se definitivno završio proces formiranja svih paralelnih struktura vlasti. U ljeto 1992. godine SDS je preimenovao svoju republiku u *Srpsku Republiku (SR)*, zatim u *Republiku Srpsku (RS)*. Detaljnije u: Begić, *Bosna i Hercegovina...*, 55-69; Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Knjiga 1, Sarajevo, 2004, 477-572; Mesud Šadinlija, *Za Sarajevo, za Bosnu svoju. Od 13. novosarajevske do 111. Viteške brdske brigade*, Udruženje "1. Slavna – 111. Viteška brigada, Sarajevo, 2010, 20; Amir Kliko Fikret Ćuskić, *17. Viteška Krajiška brdska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine*, Udruženje 17. VKbbr Ključ, Drugo izdanje, Sarajevo, 2011, 13; Šadinlija, *Teritorijalna odbrana...*, 134, 220.

⁶ Stanovništvo prema popisu iz 1991: **Bosanska Krupa**: 73,9% Muslimana, 23,7% Srba, 1,2% Jugoslovena, 0,9% Ostalih i 0,2% Hrvata; **Ključ**: 49,5% Srba, 47,3% Muslimana, 1,5% Jugoslovena, 0,9% Hrvata i 0,7% Ostalih; **Sanski Most**: 46,7% Muslimana, 42,1% Srba, 7,2% Hrvata, 2,1% Jugoslovena i 2,1% Ostalih; **Prijedor**: 43,9% Muslimana, 42,3% Srba, 5,7% Jugoslovena, 5,6% Hrvata i 2,5% Ostalih. (Jakov Gelo, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine – narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995).

demografsku sliku u srpsku korist, na područjima koja je želio osvojiti i zadržati i time međunarodne posrednike i legalnu bosanskohercegovačku vladu dovede pred svršen čin.⁷ Bihać, Bosanska Krupa, Cazin, Prijedor, Sanski Most i Velika Kladuša imali su izraženu bošnjačku većinu dok je u Ključu srpska većina bila neznatna u odnosu na Bošnjake.⁸ Reakcija srpskih vlasti bila je nasilna promjena demografske slike koju će realizirati tokom 1992. metodama genocida koje se prepoznaju u masovnim ubistvima, zatvaranjima u logore, silovanjima, otkazima s posla i progonima nesrpskog stanovništva.⁹

Snage TO RBiH, MUP RBiH i Patriotske lige iz *Cazinske krajine*, kako se inače najčešće naziva uži dio Bosanske krajine, su - zbog veoma visokog procenta i ukupnog broja bošnjačkog stanovništva i neupitne vlasti Stranke demokratske akcije (SDA) koja je tada čvrsto stajala na pozicijama državne nezavisnosti i suvereniteta, tačnije rečeno, bila njen zagovornik i politički organizator otpora velikosrpskom agresoru, što je najdirektnije utjecalo na bolje mogućnosti organizacije odbrane - uspjele poduzeti potrebne radnje i suprostaviti se agresoru i u toj borbi istrajati do Dejtonskog mirovnog sporazuma.¹⁰

Iako je agresor zauzeo veći dio teritorije bosanskokrupske općine u aprilu 1992, znatan dio je odbranjen (Bužim i teritorij do centra grada s lijeve strane rijeke Une).¹¹

Bošnjaci Ključa pokušali su odbraniti teritoriju na dijelu općine gdje je njihovo stanovništvo bilo većinsko i uvezati se sa bošnjačkim selima Sanskog Mosta koja gravitiraju tom području.¹² Poslije manjih oružanih okršaja sa srpskim snagama, od kraja

⁷ Begić, *Bosna i Hercegovina...*, 83-108.

⁸ Na tom području (bez Ključa), prema popisu stanovništva iz 1991. godine, živjelo je 278 788 Bošnjaka, 102 558 Srba, 19 652 Jugoslavena i Ostala, te 17 030 Hrvata. Gelo, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine...*.

⁹ U Sanskom Mostu tokom 1992-95. ubijena je 771 osoba bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, Ključu tokom istog perioda preko 600 Bošnjaka i u Prijedoru oko 3227 Bošnjaka i Hrvata. (Kliko – Čuskić, *17. Viteška Krajiška...*, 10, nap. 30 i 11, nap. 33). Nemamo podatke o broju ubijenih Bošnjaka u Bosanskom Novom i Bosanskoj Krupi.

¹⁰ Pod *Cazinskom Krajinom* podrazumijeva se Bosanska Krupa, Bihać, Cazin i Velika Kladuša. Često se u literaturi i javnoj upotrebi za to područje može naići i na nazive *Bihačka krajina*, *Uža krajina*, *Gornja krajina* i *Ljuta krajina*.

¹¹ Taj slobodni dio bosanskokrupske općine zajedno s ostale tri općine Cazinske krajine tvorio je kasniji Okrug Bihać s čijeg područja su borci 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) koji su uz velike žrtve tokom troipogodišnje velikosrpske agresije odbranili cijeli teritorij svog okruga i 1995. godine oslobodili Bosansku Krupu, Bosanski Petrovac, Ključ i Sanski Most. (Kliko – Čuskić, *17. Viteška Krajiška...*, 16-17, 273-282).

¹² Organizirali su se na dijelu općine koji su Srbi svojim planom podjele Bosne i Hercegovine u martu 1992. predložili "muslimanskom kantonu". (Mapa SDS po tom planu objavljena je u Oslobođenju 13. marta 1992. Kao prilog *Mapa 3, Karta mogućeg razgraničenja po prijedlogu SDS* objavio ju je i Begić u spomenutom djelu). U tom djelu Bosanske krajine Srbi su nudili Bošnjacima enklavu koja bi obuhvatala manje dijelove općina Ključ, Sanski Most i Prijedor (Vidi: *Mapa 3* u: Begić,

maja do početka jula 1992, bili su poraženi. Spletom sretnih okolnosti, nekoliko stotina branitelja uspjelo se prebaciti na teritorij *Cazinske krajine* gdje su nastavili borbu.¹³

U Bosanskom Novom nije bilo nikakvog otpora, ali je cjelokupno bošnjačko i hrvatsko stanovništvo protjerano i nad njim su izvršena brojna masovna ubistva. Nekoliko hiljada ljudi zatočeno je na nogometnom stadionu Mlakva i u nekim drugim mjestima zatočenja.¹⁴ Poslije nasilnog skupljanja nesrpskog stanovništva s područja općine i masovnih ubistava, uslijedila je organizirana deportacija.¹⁵

Na osnovu izbornih rezultata 1990. godine SDA je u Prijedoru, osim mjesta predsjednika skupštine opštine, dobila nekoliko značajnih funkcija u općinskoj vlasti, Stanici javne bezbjednosti (SJB) i Opštinskom štabu Teritorijalne odbrane (OpŠTO). Međutim, loša organizacija odbrane i ogromna koncentracija jedinica JNA, te drugih srpskih vojnih i policijskih snaga na području općine nisu dopustile uspješnu odbranu teritorije i zaštite nesrpskog stanovništva.¹⁶ Aktivni i rezervni

Bosna i Hercegovina...). U skladu s tim prijedlogom, Bošnjaci su formirali *Opštinu Bosanski Ključ* uz pristanak lokalnog SDS-a koji je pobijedio na ključkim općinskim izborima 1990. Bez obzira na tu činjenicu, srpski agresor je upravo na tom području ključke općine počinio najstrašnije zločine ubivši preko 600 civila različite starosti i spola. U logoru Manjača mučen je i ubijen i *lider Opštine Bosanski Ključ* Omer Filipović (Kliko – Čuskić, *17. Viteška Krajiška...*, 14-15).

¹³ Kliko – Čuskić, *17. Viteška Krajiška...*, 14.

¹⁴ ICTY, MUP SR, CSB Banja Luka, *Izveštaj*, 18.8.1992; ICTY, MUP SrRBiH, SJB Bosanski Novi, *Izveštaj*, 15.8.1992.

¹⁵ ICTY, UNHCR, *Faks poruka, 5000 Muslimana iz Bosanskog Novog*, Zagreb 29.5.1992; ICTY, UN, Sektor sjever, *Zabilješka*, CIV/AFF/17, 6.6.1992; ICTY, Crveni krst opštine Bosanski Novi, *Obavijest o iseljavanju*, broj: 01/3-259/92, 7.6.1992; ICTY, Opština Bosanski Novi SrRBiH, Krizni štab, *Obavijest o iseljavanju*, broj: 01/1-223-85, 8.6.1992; ICTY, UN, Sektor sjever, *Zabilješka*, CIV/AFF/06/24, 8.6.1992, *Izveštaj o istrazi o raseljenim osobama primjećenim u Bosanskom Novom*, 8.6.1992; ICTY, UN, Sektor sjever, *Zabilješka*, CIV/AFF/06/26, 9.6.1992; ICTY, UN, Sektor sjever, *Memorandum*, Civilni poslovi 06/47, 16.6.1992; ICTY, Kantonalni sud u Bihaću, *Zapisnik*, broj: KRI-66/98, 28.10.1998; ICTY, FBiH, USK, Kantonalna bolnica "Dr. Irfan Ljubijankić", *Obdukциони zapisnici za masovne grobnice Blagaj Japra i Maslovar kod Bosanskog Novog*, broj: 66/98, 17-19.11.1998.

¹⁶ Odsjek srpskog Ministarstva odbrane Prijedor u periodu april-juni 1992. godine *izvršio je potpunu mobilizaciju svih raspoloživih vojnih obveznika. ...tako je u odredjenom momentu (prilikom preuzimanja vlasti i izvodjenja borbenih dejstava u Opštini) na teritoriji opštine Prijedor bilo cirka 12.000 vojnih obveznika u jedinicama vojske, 1700 vojnih obveznika u jedinicama milicije...* (ICTY, Republika Srpska, Ministarstvo odbrane, Odsjek Prijedor, str.pov.broj: 03/1-80-10, *INFORMACIJA o izvršenoj mobilizaciji i stanju popune struktura odbrane u opštini Prijedor*, 1.11.1993, 3). Srpske procjene o broju i naoružanosti Bošnjaka i Hrvata na dan 18. maj 1993. bile su: *Područje MZ Ljubija i Donja Ljubija jačine voda naoružana uglavnom streljačkim naoružanjem i snajperima, Područje MZ Rizvanovići, Hambarine i Biščani jačine jedne čete naoružane streljačkim naoružanjem, minobacačima i bestrzajnim topovima, Područje MZ Čarakovo jačine voda naoružana uglavnom streljačkim naoružanjem, Područje MZ Kozarac i Kozaruša jačine čete naoružane streljačkim naoružanjem i minobacačima.* (ICTY, SJB Prijedor, broj: 11-12-01-1-1975, 18.5.1992). Dakle, prema srpskim informacijama i procjenama s njihove strane pod oružjem je bilo

sastav srpske SJB Prijedor bez borbe je preuzeo vlast 30. aprila 1992. i blokirao grad.¹⁷

Vjerovatno računajući na mirno rješenje problema na višim razinama, ukoliko dođe do formiranja kantona po nacionalnim kriterijima, a koje se prema “Kutiljevom planu” kretalo u korist Bošnjaka Prijedora, te istovremeno pritisnut jakom koncentracijom srpskih snaga i nemoći vlastitih, smjenjeni predsjednik skupštine opštine Prijedor, Muhamed Čehajić, pozvao je preko radija Prijedorčane na suzdržanost i “Gandijevski otpor”: *Poštovane građanke i građani opštine Prijedor, muslimanske, hrvatske i ostalih nesrpskih nacionalnosti koji živite na ovim prostorima. Jutros je SDS, uz pomoć vojske i ostalih naoružanih formacija, preuzela vlast na našoj opštini. Budite mirni i dostojanstveni - mada će u narednim vremenima to biti veoma teško. Ne napuštajte svoja radna mjesta i svoje domove, budite mirni i strpljivi i borite se na miran, “Gandijevski način”, protiv onoga što će naići. Ovako dugo ne može potrajati, ni jedna vlast uspostavljena silom nije dugo trajala. Naše je da se nadamo i čekamo rješenja koja će se donijeti na nivou Republike Bosne i Hercegovine.*¹⁸

Za razliku od Engleza koji su *gandijevcima* u Indiji zabranili eksploataciju vlastite soli, Srbi su u svom odgovoru na bošnjačko-hrvatski “Gandijevski otpor” postupili mnogo surovije. Uskoro su počeli s hapšenjem funkcionera bošnjačke i hrvatske nacionalnosti među kojima i Čehajića kojega su potom i ubili.¹⁹ Bošnjaci i Hrvati dobijali su otkaze na svojim radnim mjestima i to ne spontano i pojedinačno nego planirano i kolektivno.²⁰ Početkom maja smjenjena je Bošnjakinja s mjesta sekretara

angažirano oko 13 700 ljudi naspram dva voda i dvije čete branitelja. O razlici u opremljenosti, naoružanosti, vrsti i tipu naoružanja, te borbenoj neprekaljenosti prijedorskih branitelja prema srpskom okupatoru čija je perjanica bila 343. motorizovana brigada JNA (*VSrRBiH – VRS*), s godinu dana odličnog borbenog iskustva na hrvatskom ratištu u rejonu Okučana, nepotrebno je govoriti. Da se radilo samo o sukobu dva voda i dvije čete, makar bili opremljeni kao američki marinici, s dijelovima dobro prekaljene motorizovane brigade JNA, bez računice i desetak hiljada drugih borbeno angažiranih srpskih vojnika, dovoljan je argument u prilog potpunoj inferiornosti branitelja prema agresoru.

¹⁷ ICTY, MUP SrBiH, SJB Prijedor, br.str.pov: 11-12-38, 4.8.1992.

¹⁸ Nusret Sivac, *Kolika je u Prijedoru čaršija. Zapisi za nezaborav*, Sarajevo, 1995, 74.

¹⁹ Protiv Čehajića i 15 drugih lica bošnjačke nacionalnosti SJB Prijedor podnijela je 3. juna 1992. krivičnu prijavu radi *oružane pobune*. (ICTY, Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Ministarstvo za unutrašnje poslove Sarajevo, Autonomna regija Krajina, Centar službi bezbjednosti Banja Luka, Stanica javne bezbjednosti Prijedor, broj: 11-12/02-, 3.6.1992. Ubrzo nakon hapšenja, Čehajić je ubijen. (*Ni krivi ni dužni, Knjiga nestalih općine Prijedor*, Drugo izdanje, Sanski Most, 2000).

²⁰ *Krizni štab AR Krajina* donio je odluku *da se na svim rukovodnim mjestima, na mjestima gdje je moguć dotok informacija, na čuvanju društvene imovine odnosno na svim mjestima koja imaju važan značaj za funkcionisanje privrednog subjekta mogu nalaziti isključivo kadrovi srpske nacionalnosti. Ovo se odnosi na sva društvena preduzeća, dioničarska društva, državne institucije, javna preuzeća, Ministarstva unutrašnjih poslova i vojsku Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Takođe se na ovim radnim mjestima ne mogu naći ni radnici srpske nacionalnosti koji to nisu potvrdili Plebiscitom ili još nisu ideološki raščistili*

Opštinske konferencije Crvenog krsta i postavljen Srbin. Ova smjena će dobiti na značaju kada se ta konferencija aktivno stavi u službu progona i iseljavanja Bošnjaka i Hrvata što zorno pokazuje pomno planirane genocidne namjere srpskih vlasti najmanje mjesec prije borbenih dejstava.²¹ Pobunu i preuzimanje vlasti u Prijedoru planirao je Krizni štab Srpske opštine Prijedor što je realizirao sa snagama srpske SJB Prijedor, JNA, koja je bila glavni oslonac i snaga okupacije, i drugih naoružanih jedinica.

Poslije srpskog preuzimanja vlasti u gradu, pri čemu nije bilo oružanog otpora, počelo je vojničko osvajanje ostatka općine. Bošnjaci i Hrvati su pokušali odbraniti područja pojedinih mjesnih zajednica u kojima je njihovo stanovništvo bilo većinsko. Napad srpskih snaga na Hambarine počeo je 22. maja 1992. Potom je slijedio napad na Jakupoviće, Kozarac, Kozarušu, Trnopolje i Kamičane 24. maja 1992.²² Poslije tri dana borbi, 27. maja 1992, nadjačan brojnošću i tehničkom superiornošću srpskih jedinica, otpor branitelja je slomljen.²³

da je jedini predstavnik srpskog naroda Srpska deomokratska stranka. (ICTY, Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Autonomna regija Krajina, Krizni Štab, broj: 03-531/92, 22.6.1992).

²¹ ICTY, Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Srpska opština Prijedor, Izvršni odbor, broj: 02-111-64/92, 4.5.1992; ICTY, Srpska Republika Bosna i Hercegovina, Srpska opština Prijedor, Izvršni odbor, broj: 02-111-65/92, 4.5.1992. O vrlo aktivnom učešću Opštinske konferencije Crvenog krsta iz Prijedora u dobro planiranom i efikasno izvođenom procesu protjerivanja nesrpskog stanovništva, pored drugih obimnih i jasnih dokaza, svjedoči i depeša SJB Prijedor upućena CSB Banja Luka kao odgovor na njegov upit o detaljima poznatog masovnog ubistva nekoliko stotina prijedorskih Bošnjaka na Korićanskim stijenama kod Skender Vakufa, a koje su izvršili pripadnici te SJB. U depeši se kaže: *...Stanica javne bezbjednosti nije bila organizator tih konvoja, već je samo davala odredjen broj milicionara za fizičko obezbjedjenje po ispostavljenom zahtjevu vojske i Crvenog krsta.* (ICTY, SJB Prijedor, Izvršni odbor, Depeša broj: 11-12-2267, 14.9.1992). Ovaj dokument najdirektije optužuje prijedorski Crveni krst, zajedno s VRS, za saučešništvo s policijom u genocidu nad Bošnjacima Prijedora. Da je ovaj događaj bio incidentan, vjerovatno bi se prekinula saradnja Crvenog krsta s policijom i vojskom na tim prljavim poslovima etničkog čišćenja. Međutim, prijedorski Crveni krst nije čak ni upozorio, a kamo li osudio zločince, nego je saradnja i dalje uspješno nastavljena. Vojska, policija i razne druge naoružane srpske jedinice su terorizirale nesrpsko stanovništvo, ubijale ga, hapsile i zatvarale u koncentracijske logore. Potom je nastupao lokalni Crveni krst kao tobožnji spasitelj nudeći preživjelim nesretnicima izlazak na slobodnu teritoriju nakon što srpskim vlastima pismenim ugovorima ostave sav svoj imetak i dobiju od njih potvrdu da im ništa ne duguju. Ali, i na tom putu nije bilo nikakve sigurnosti, te su se dešavale situacije poput Korićanskih stijena, na koje Crveni krst nije reagirao iako je organizator tog turobnog puta, te je nastavio raditi s policijom i vojskom na isti način.

²² ICTY, 1. KK VRS, *Političko-bezbedonosna situacija u Bosanskoj krajini*, op.pov.broj: 459-3, 26.5.1992; ICTY, MUP SrRBiH, SJB Prijedor, dep.broj: 11-12-1-2102/92, 5.7.1992.

²³ ICTY, MUP SrRBiH, SJB Prijedor, *Procjena bezbjednosne situacije*, septembar 1993. Osim jakih snaga policije, u napadu na ova sela učestvovala je i 343. mtbr *Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (VSrRBiH)*, ojačani motorizirani bataljon, s dvije baterije haubica 105 mm i drugim pripadajućim sredstvima mehaniziranog bataljona. Još početkom maja 1992. JNA je izvršila pripreme za zauzimanje Kozarca, Ljubije i drugih dijelova općine Prijedor kojom prilikom je postavila spomenute baterije haubica i jednu protivoklopnu artiljerijsku bateriju u rejon Kozarca.

Srpske jedinice ubijale su stanovnike po naseljima. Pokušaji spašavanja bijegom preko Bosanske Gradiške u Hrvatsku nije bio moguć jer je na tom pravcu bila *VSrR-BiH*, srpski teritorijalci i policija koji su ih presretali i ubijali. Manje grupe pokušale su se skrivati na Kozari.²⁴ Ni tu nije bilo sigurnosti jer su ih srpske snage, čisteći taj teren, likvidirale. Prema izvještaju SJB Prijedor na Kozari je boravila grupa Bošnjaka do 20. aprila 1993. kada je izvršen posljednji pretres terena.²⁵ Od početne grupe nekoliko stotina Kozarčana koji su se sakrili na Kozari, manji dio se uspio probiti do slobodne hrvatske teritorije.²⁶ Nakon ovih borbi, agresor je imao kontrolu nad cijelom općinom. Ipak, otpor prijedorskih Bošnjaka i Hrvata nije bio u potpunosti slomljen. U noći 29/30. maja 1992. manja i slabo naoružana grupa Bošnjaka i Hrvata uspjela se probiti do centra grada i neprijatelju nanijeti gubitke.²⁷ Međutim, iako hrabar, taj pokušaj otpora i njegovi rezultati nisu značili ništa u haosu izazvanom masovnim ubistvima bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Sljedeći pokušaj otpora desio se u Ljubiji tokom jula 1992.²⁸ U sveukupnoj konstelaciji odnosa snaga, otpor u kozaračkim i drugim spomenutim selima, napad na Prijedor i otpor u Ljubiji mogu se smatrati podvizima.

(ICTY, 5. K JNA, *b/i*, str.pov.broj: 44-1/127, 3.5.1992). Nositelj zadatka okupacije, iako se u izvještajima SJB Prijedor naglašava njena uloga, bila je 343. mtbr JNA što se vidi iz njenih priprema početkom maja. Ta jedinica je, poslije transformacije JNA u *VSrR-BiH*, preimenovana u 343. mtbr *VSrR-BiH*, a kasnije u 43. mtbr *Vojske Republike Srpske (VRS)*. Jedinice te vojske imale su 5 poginulih, 20 ranjenih i oštećen tenk T84 u borbama oko Kozarca. (ICTY, 1. KK *VSrR-BiH, Likvidacija "Zelenih beretki u širem rejonu s. Kozarac"*, op.str.pov.broj: 44-1/150-1, 27.5.1992). Na prijedorskom području, od početka borbenih dejstava 22.5.1992. do 20.6.1992. poginulo je 45 pripadnika prijedorske policije. (ICTY, MUP SrR-BiH, SJB Prijedor, *Spisak poginulih boraca*, broj: 11-12, 22.6.1992).

²⁴ ICTY, 1. KK *VSrR-BiH, Likvidacija "zelenih beretki u širem rejonu s. Kozarac*, op.str.pov.broj: 44-1/150-1, 27.5.1992.

²⁵ S muškarcima su se nalazile njihove žene i djeca. Svi su ubijeni prilikom četiri pretresa terena. (ICTY, CSB Banja luka, Detašman SNB Prijedor, *Plan odbrane u slučaju agresije na područje RO Prijedora*, 14.5.1993).

²⁶ Ostatak grupe na Kozari prezimio je u iskopanim zemunicama s ono malo hrane koju su u prvim mjesecima rata uspjeli noću uzimati iz napuštenih muslimanskih kuća potkozarskih sela. Kada je posljednja poznata grupa krenula prema Hrvatskoj, oktobra 1992, već je nedostajalo hrane. Kako su se snalazili oni koji su ostali, s hranom, hladnoćom, higijenom i raznim bolestima koje ih u takvoj situaciji nisu mogle zaobići neće se nikada saznati jer ih je *VRS* i SJB Prijedor od februara do 20. aprila 1993. sve poubijala. Većina muškaraca koji su se skrivali na Kozari sa sobom su povelili svoje žene i djecu. O njima svjedoči i dokument SNB Prijedor koji govori o njihovoj likvidaciji. (ICTY, CSB Banja Luka, Detašman SNB Prijedor, *Plan odbrane u slučaju agresije na područje RO Prijedora*, 14.5.1993).

²⁷ Tu noć poginulo je 12 pripadnika *VSrR-BiH* i 5 pripadnika prijedorske policije. (ICTY, MUP SrR-BiH, SJB Prijedor, *Procjena bezbjednosne situacije*, septembar 1993). Napad na Prijedor izvršile su dvije grupe koje su za ovaj poduhvat ujedinile, manja grupa s Hegića Brda i veća iz Ljubije koju je vodio Ećimović Slavko. (ICTY, SJB Prijedor, SM Ljubija, *Službena zabilješka*, 2.6.1992). (radi se o dva različita dokumenta bez spoljnih elemenata razlikovanja).

²⁸ ICTY, MUP SrR-BiH, SJB Prijedor, *Informacija i podaci*, br.str.pov: 11-12-38, 4.8.1992.

Nakon što su uspostavile potpunu kontrolu u Ključu, Sanskom Mostu, Prijedoru, dijelu općine Bosanska Krupa i Bosanskom Novom, srpske vlasti su krenule s provođenjem genocida nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom tih krajeva. Koridor na pravcu Beograd - Knin, južno od rijeke Save, morao je biti etnički čist od tog stanovništva. Na tom koridoru su se, poslije posavskih gradova, našli i krajiški. U svim okupiranim dijelovima Bosanske krajine provođen je teror nad nesrpskim stanovništvom, masovna ubistva, silovanja, fizička zlostavljanja kao i zatvaranje u koncentracione logore.²⁹ Srpski obavještajac pod pseudonimom M I L O Š u svom izvještaju od 16. septembra kaže: *Nismo se posebno interesovali za zločine koje su počinili naoružani Srbi na ovom području, ali smo i pored toga saznali da je veliki broj građana, prvenstveno, muslimanske nacionalnosti nastradao, a i danas strada van borbenih dejstava što srpski narod etiketira kao zločinački, genocidni i fašisoidni.*³⁰ M I L O Š u jednom drugom izvještaju kaže: *Pojedinci kolju i likvidiraju po svom nahođenju, pale i pljačkaju sve do čega stignu.*³¹ Ni komanda 1. KK VRS nije bila neupućena u razmjere i monstruoznost zločina svojih pripadnika i SJB Prijedor te u *Informaciji* od 22. augusta 1992. tvrdi: *Njeni pripadnici su se istakli (misli na Izviđačko-diverzantsku četvu Zorana Karlice op.a.) i u akciji čišćenja Čarakova i to time što su ubijali civile, ženama čupali naušnice iz ušiju...*³² Kako se broj ubijenih povećavao tako je rastao problem skrivanja tragova zvjerstava od očiju međunarodne zajednice koja bi, po nekim srpskim bojaznima, mogla vojno intervenirati i Srbe etikirati kao zločince. Srpski obavještajci bili su već u septembru 1992. veoma zabrinuti zbog neprikrivanja lokacija masovnih grobnica i njihovog poslijeratnog utjecaja na svjetsku sliku o srpskom narodu. Tako M I L O Š izvještava: *Ono što je posebno opasno to su priče o lokaciji masovnih grobnica koje bi jednog dana, po završetku rata, mogle postati predmet interesovanja svjetskih i drugih humanitarnih organizacija koji bi na istim mogli graditi mišljenje o srpskom narodu kao genocidnom i fašisoidnom. Sve bi ovo moglo ostaviti teške posljedice na međunarodnom planu, a moglo bi biti povod i za vojnu intervenciju.*³³

²⁹ ICTY, M I L O Š, broj: 372/92, 7.9.1992.

³⁰ ICTY, (B 0079273), M I L O Š, broj: 407/92, 16.9.1992.

³¹ ICTY, M I L O Š (270), broj: 167/92, 29.5.1992.

³² ICTY, 1. KK VRS, *Informacija*, str.pov.broj: 397-366/1-92, 22.8.1992.

³³ ICTY, (B 0079274), M I L O Š, broj 372/92, 7.9.1992. Upravo u vrijeme nastanka ovog rada (novembar 2013.) otkopava se masovna grobnica u rudniku Tomašici za koju postoji pretpostavka da krije leševe nekoliko stotina prijedorskih Bošnjaka i Hrvata koji su pobacani u jame površinskog kopa, a zatim zatrpani s desetak metara šuta, jalovine, otpada i zemlje. Na osnovu mišljenja stručnjaka angažiranih na iskopu i informacija kojima raspolažu, moguće je da će se do kraja iskapanja pokazati da je Tomašica masovna grobnica s najvećim brojem žrtava u Bosni i Hercegovini. (<http://www.klix.ba/tagovi/tomasica/10033>). Dosadašnja istraživanja su pokazala da su 373 leša iz primarne masovne grobnice Tomašica u međuvremenu prebačena na lokalitet Jakarina kosa u sekundarnu masovnu grobnicu što Tomašicu uz, do danas otkrivenih preko 400 leševa, čini najvećom s primarnim brojem od oko 800 žrtava. (<http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/296205/Masovna-grobnica-Tomasica-jedna-od-najvecih-u-BiH.html>).

Život Bošnjaka i Hrvata na okupiranim teritorijama nije vrijedio ništa. Dovoljno je bilo da Srbin prijavi Bošnjaka ili Hrvata za neko zlo koje mu je ovaj navodno uradio, ili da je ekstremist, i da optuženi bude ubijen.³⁴

Jedna od važnijih namjera masovnih ubistva bila je zadati što veći strah preživjelim. Iz tog razloga zločinci se nisu trudili sakriti svoje zločine nego upravo suprotno, da ih pokažu. Ubistva nisu vršena samo zbog zadovoljavanja nastrane zločinačke potrebe nego i zbog održavanja krvave predstave preživjelim, a sve u svrhu njihovog zastrašivanja kako bi trajno napustili Bosnu i Hercegovinu. O vršenju genocida nad Bošnjacima Prijedora nije imao sumnje ni komandant 22. Ipbr VRS Boško Peulić koji je izvijestio svoju pretpostavljenu komandu o zločinu koji je učinila prijedorska i sanska policija 21. augusta 1992. na Korićanskim stjenama kod Skender Vakufa: *Dana 21.08.1992. godine oko 16.30 časova kombinovani konvoj izbeglica se je kretao pravcem Sk. Vakuf - Vlašić - Travnik. Pratnju konvoja vršila je milicija CSB Prijedor i Sanski Most. U navedeno vreme kolona se je ustavila u rejonu Korićanske stijene, izvela 150-154 izbeglica, te izvršila genocid nad civilima ubijajući ih na razne načine, bacanjem u kanjon reke Ilomska, a tad nastavila kretanje ka prevoju Smet. U likvidaciji je učestvovalo oko 10 pripadnika milicije.*³⁵

Uporedo s tim dešavanjima, vršeno je protjerivanje, pljačkanje i uništavanje imovine i vjerskih objekata muslimana i katolika.³⁶ Glavni pokretači sveg zla bili su

³⁴ Od mnoštva dokaza koji potvrđuju ova dešavanja navest ćemo samo dva prijedorska primjera. Rodić Dragoje je Ratnoj stanici milicije (RSM) Prijedor II 22.7.1992. dojavio da se Enes Kadirić skriva kod rođaka Muharema Kadirića, te da su obojica muslimanski ekstremisti. U dopuni izjave, Babić Vaskrsije za Enesa je dodao da *od Srba zaslužuje samo smrt*. Enes Kadirić u svojoj izjavi, koja je priložena zapisniku RSM Prijedor II, negira da je imao bilo kakve veze s SDA, posjedovanjem oružja, otpuštanjem Srba s posla i primanjem *Turaka* što mu je stavljeno na teret. To ga ipak nije spasilo, iako Srbi nisu imali nikakvih dokaza za suprotno. (ICTY, RSM Prijedor II SrRBiH, *Službena zabilješka* 22.7.1992). Oba Kadirića su potom uhapšena i ubijena. (*Ni krivi ni dužni...*, 206, 209). Salih Šeremet, rođen 1928. u Ključu, stalno nastanjen u Prijedoru, bio je optužen poput Kadirića. U Službenoj zabilješci SJB Prijedor utvrđeno je da nema dokaza za Šeremetovu krivnju, te je pušten uz opasku da je blizu njegove kuće poginuo rezervni policajac. Međutim, bilo je dovoljno čuđenje Tankosić Uroša i Mutić Mile, direktora Kozarskog vjesnika, da je Šeremet pušten jer je veoma opasan ekstremist, pa da bude ponovo uhapšen. (ICTY, RSM Prijedor II SrRBiH, *Službena zabilješka*, 15.6.1992, zabilješku sačinio Kovačević Ranko). Sutradan, 16.6.1992. Šeremet je ubijen u logoru Trnopolje. (*Ni krivi ni dužni, Knjiga nestalih općine Prijedor*, drugo izdanje, Sanski Most 2000, 340).

³⁵ ICTY, 22. Ipbr VRS, *v/i op.broj: 21/8*, pov.broj: 41/1, 21.8.1992. U ovom masovnom ubistvu Prijedorčana ubijeno je 200-250 osoba.

³⁶ Do 23.10.1992. s područja općine Prijedor protjerano je oko 38000 Bošnjaka i Hrvata. Uz progon stanovništva uništavana je sva njihova imovina i vjerski objekti. Na desetina sela bilo je gotovo potpuno uništeno i pusto (Čarakovo, Zecovi, Hambarine, Rizvanovići, Bišćani, Rakovčani, Kozaruša, Kozarac, Kamičani, Babići, Kevljani i dr). Neka sela su bila djelomično uništena (Gornji Garevci, Čela, Čejreci, Donja Puharska, Trnopolje, Donja Ljubija, Gornja i Donja Ravska, Šurkovac, Briševo, Žune, Gornji Volar, stari dio Prijedora i dr). (ICTY, CSB Banja Luka, Sektor SNB, op. radnik: Duško Jelisić, 23.10.1992).

Krizni štabovi srpskih opština, a terenski provoditelji njihovih zamisli bili su srpski teritorijalci - nakon objedinjavanja s JNA pripadnici *VSrRBiH* - policijske strukture srpske SJB, paravojne jedinice i JNA koja je svojim potencijalima to omogućila. Ponavljao se isti scenarij kao u istočnoj Bosni i Bosanskoj posavini. Bošnjačko stanovništvo okupiranih dijelova Bosanske krajine pretrpjelo je najveće stradanje izvršenog genocida tokom velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.³⁷

U svim okupiranih krajevima Bosanske krajine osnivani su koncentracijski logori za nesrpsko stanovništvo.³⁸ Da bi se osigurao pravni okvir i legaliziralo njihovo postojanje, zatočenici su tretirani kao ratni zarobljenici bez obzira na to da li su zaista bili u nekoj vojnoj jedinici. Prema raspoloživim podacima, nastalim od strane srpskih istražnih organa, najveći broj logoraša bili su ustvari civili.³⁹ Srpske vlasti se time nisu previše zamarale. Njihovo tretiranje logoraša kao ratnih zarobljenika, a ne kao civila, i logora za civile kao logora ratnih zarobljenika, bilo je samo u svrhu pravnog legaliziranja i maskiranja provođenja genocida. Uostalom, da se zaista i radilo o ratnim zarobljenicima, postoje međunarodne konvencije koje su ih trebale zaštititi od onoga što im se dešavalo u logorima. Ničega od toga srpske vojne i civilne vlasti se nisu pridržavale u logorima koje su osnovala na cijelom okupiranom području Bosanske krajini, niti je najveći broj logoraša prije svog zatočenja imao ikakve veze s oružanim otporom velikosrpskoj agresiji. Logori za civilno stanovništvo po međunarodnom pravu i važećim konvencijama se ne smiju osnivati, te su se agresorske vlasti lukavo poslužile s mogućnošću da se logori za civile tretiraju logorima ratnih zarobljenika, a logoraši ratnim zarobljenicima. Prilikom hapšenja nesrpskog stanovništva bilo je dovoljno da muška osoba približno odgovara vojno sposobnoj, te da bude uhapšena i sprovedena u logor. Ukratko rečeno, prilikom hapšenja vršena je "mobilizacija" Bošnjaka i Hrvata u kojekakve, najčešće izmišljene, bošnjačke i hrvatske jedinice što je, sa stajališta agresora, bilo dovoljno da ih zatoči u logore kao ratne zarobljenike. (najčešće su optuživani da su pripadnici Zelenih beretki ili Hrvatskih obrambenih snaga – HOS-a). To je bio način da se formalno pravno osigura mogućnost njihovog zatočenja. Da se ne radi o pripadnicima određenih vojnih jedinica, govore i podaci da se među logorašima nalazio značajan broj dječaka i staraca. Također, karakterističan je primjer da su često zarobljavane i žene i odvođene u logore, posebno s područja općine Prijedor. Ženama je, kao i muškarcima, stavljano na teret da su učestvovala u *oružanoj pobuni*

³⁷ Tačan broj ubijenih Prijedorčana nije utvrđen, a 3227 osoba, među njima 228 žena i 123 djece, vodili su se do 2000. godine kao nestali. (*Ni krivi ni dužni...*).

³⁸ ICTY, MUP SR, CSB Banja Luka, *Izveštaj*, 18.8.1992; ICTY, MUP SrRBiH, SJB Bosanski Novi, *Izveštaj*, 15.8.1992; ICTY, MUP SrRBiH, SJB Sanski Most, *Izveštaj*, broj: 11-14, 18.8.1992; ICTY, MUP SrRBiH, SJB Prijedor, *Izveštaj*, 15.8.1992; ICTY, MUP RS, CSB Banja Luka, SNB, *Izveštaj o radu detašmana SNB Prijedor za period 1.1. do 31.12.1992. godine*, 20.1.1993.

³⁹ ICTY, 1. KK VRS, *Selekcija ratnih zarobljenika u LRZ "Manjača"*, str.pov.broj: 21-50, 6.8.1992; ICTY, 1. KK VRS, *Informacija*, str.pov.broj: 397-366/1-92, 22.8.1992.

protiv legalnih organa srpske vlasti. One su često i silovane. Uvjeti u logorima su bili daleko ispod nivoa ljudskog dostojanstva, ukoliko se bilo kakvo dostojanstvo uopće smije spomenuti kada se govori o srpskim logorima u Bosanskoj krajini.⁴⁰ Ljudi su svakodnevno mučeni i ubijani.⁴¹ Nekada pojedinačno i nasumično, a nekada grupno i po nekom ustaljenom redu. Od nekoliko desetina mjesta zatočenja i logora, po broju logoraša, torturama i broju ubijenih, mogu se izdvojiti: Manjača kod Banje Luke; Krings, Betonirka i Sanakeram u Sanskom Mostu; Omarska, Keraterm i Trnopolje u Prijedoru; nogometni stadion Mlakva u Bosanskom Novom; Stara Gradiška i Kamenica kod Drvara. Zajednička karakteristika svih, spomenutih i nespomenutih, jeste da su u njima Bošnjaci, Hrvati, Albanci i Romi bili sistematski mučeni i ubijani s ciljem njihovog trajnog odstranjenja s teritorije Bosanske krajine. Osim ubijanja, vjerovatni cilj je bio i da se što veći broj nesrpskog stanovništva uputi u logore, da tamo bude podvrgnut najtežim torturama, i da, ako preživi logor, zbog trauma i straha trajno napusti Bosnu i Hercegovinu.

Do maja 1993. etnička slika okupiranih dijelova Bosanske krajine, prema procjenama CSB Banja Luka, drastično se izmijenila u korist Srba.⁴² Iseljavanje Bošnjaka i Hrvata s područja Bosanske krajine, iako su to srpske vlasti pokušavale predstaviti kao dobrovoljni odlazak, vršeno je nasilno, tako da se nikako ne može govoriti o iseljavanju nego o protjerivanju. U nekim slučajevima Bošnjaci i Hrvati su zaista tražili da im se od strane srpskih vlasti omogući odlazak s okupirane teritorije, ali samo iz razloga što su ih te iste vlasti, svojim oružanim jedinicama i policijom, svakodnevno ubijale, pljačkale i uznemiravale i time prisiljavale na odlazak. Predstavници srpskih

⁴⁰ O srpskim koncentracijskim logorima u Bosanskoj krajini opširnije u: Roy Gutman, *Svjedok genocida*, Zenica, 1995.

⁴¹ O vršenju odmazde, masovnim ubistvima civila u logorima, te neadekvatnom ponašanju prema logorašima i civilnom stanovništvu bila je upoznata i komanda 1. Krajiškog korpusa (KK) *V SrRBiH*. (ICTY, 1. KK VSrRBiH, op.pov.broj: 488-2, 4.6.1992; ICTY, 1. KK VRS, *Informacija*, str.pov.broj: 397-366/1-92, 22.8.1992).

⁴² Podaci o protjerivanju Bošnjaka i Hrvata iz Bosanske krajine do maja 1993: **Bihac** (s teritorije pod srpskom okupacijom): 8000 Bošnjaka; **Bosanska Dubica**: 4500 Bošnjaka, 400 Hrvata; **Bosanska Gradiška**: 9500 - 10000 Bošnjaka, 1000 Hrvata; **Bosansko Grahovo**: 12 Bošnjaka, 200 Hrvata; **Bosanska Krupa** (s teritorije pod srpskom okupacijom): 43300 Bošnjaka, 143 Hrvata, 256 Ostalih; **Bosanski Novi**: 13000 Bošnjaka, 40 Hrvata; **Bosanski Petrovac**: 3200 Bošnjaka; **Glamoč**: 1500 Bošnjaka, 210 Hrvata; **Jajce**: 15958 Bošnjaka, 14922 Hrvata; **Ključ**: 14000 - 15000 Bošnjaka (ostalo još 1000 - 1500), 200 Hrvata (ostalo još 100 - 130); **Laktaši**: 504 Hrvata, **Mrkonjić Grad**: 146 Bošnjaka, 47 Hrvata; **Prijedor**: 42000 Bošnjaka, 2000 Hrvata; **Prnjavor**: 2053 Bošnjaka, 923 Hrvata, 308 Ostalih; **Sanski Most** 24000 Bošnjaka, 3000 Hrvata; **Srbac**: 120 Bošnjaka, 6 Hrvata; **Šipovo**: 2400 Bošnjaka. **Podaci o naseljavanju Srba u Bosansku krajinu do maja 1993: Bihac** (na teritoriju pod srpskom okupacijom): 5000, **Bosanska Dubica**: 2500, **Bosanska Gradiška**: 3781, **Bosansko Grahovo**: 1000, **Bosanski Novi**: 3400, **Bosanski Petrovac**: 4000, **Glamoč**: 700, **Jajce**: 550, **Ključ**: 2000-3000, **Laktaši**: 2063, **Mrkonjić Grad**: 1426, **Prijedor**: 14000, **Prnjavor**: 2500, **Sanski Most**: 5000 i **Šipovo**: 478. (ICTY, MUP RS, CSB, Sektor SNB Banja Luka, *Pregled odseljenih i doseljenih građana na područja koja pokriva sektor*, maj 1993).

vlasti iz sedam bosanskokrajiških gradova: Bihać (*Srpska opština*, op.a.), Bosanski Petrovac, Srpska Krupa (Bosanska Krupa, op. a.), Sanski Most, Prijedor, Bosanski Novi i Ključ 7. juna 1992. od komandanta 1. KK *VSrR BiH*, rukovodstva *SrR BiH* i *Kriznog štaba AR Krajina* ultimativno su zahtijevali da se iz srpske vojske i sa svih bitnih rukovodećih mjesta odstrane Bošnjaci i Hrvati. Također su zahtijevali da se protjeraju svi Bošnjaci i Hrvati s područja tih sedam općina *do nivoa koji će Srbima omogućiti da neometano ostvare i održavaju efikasnu vlast*. Čak su zaprijetili, ukoliko se ne ispune njihovi zahtjevi, da će oni organizirati deportaciju i prevesti sve Bošnjake i Hrvate s područja svojih općina u centar Banje Luke.⁴³

⁴³ ICTY, *Zaključci sa sastanka SUB REGIJE (politički predstavnici srpskih opština)*, Sanski Most 7.6.1992.

Amir Kliko

*A Contribution to the Study of the Suffering of Bosniaks and
Croats of Prijedor in 1992*

Summary

The Serbian aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, was marked with heavy sufferings of the non-Serb population, i.e. with genocide. The intensity and methods of its implementation depended on the demographic image on the field, that is to say on Serb plans towards the possible division of Bosnia and Herzegovina according to the national criterion. The possibility of realization depended on the organization and strength of the aggressor, but also of the defenders. The Bosnian Frontier region (Bosanska Krajina) is a significant example of the Serb genocide committed against Bosniaks and Croats in Bosnia and Herzegovina. On the example of Prijedor, the author presents his results in research of sufferings of the Bosniak and Croat population and proves the violent creation of the long term Serb predominance and demographic changes caused by genocide.